

Калина АТАНАСОВА

СВЕТОСЛАВОВИЯ ИЗБОРНИК ОТ 1073 Г. КАТО ИЗВОР НА ИНФОРМАЦИЯ ЗА РАННОСРЕДНОВЕКОВНИЯ БЪЛГАРСКИ СВЕТСКИ КОСТЮМ

Ключови думи: княз Светослав, цар Симеон, Изборник, Преслав, средновековен костюм, ктитори, миниатюра, диадема, свети Борис, Зодиак

Абстракт: *Анализирант се облеклата, изброени в илюстрациите към т.нар. Светославов Изборник, и възможната им достоверност като източник за историята на българския костюм. Има различни версии за самоличността на ктиторското семейство от заглавната миниатюра. Мъжът и жената са облечени във византийски официални костюми от X-XI в., каквито са носени и в България, и в Рус през посочения период. Тези костюми са аристократични, а не владетелски. Облеклото на децата или свитата съдържа някои български национални характеристики. Антропоморфните персонажи от Зодиака също са показани в характерни дрехи, които обаче са условни, с изключение може би тези на Девата.*

Някои изследователи припознават в т. нар. Светославов сборник (Изборник) български реалии при проучването на костюма на Първото Българско царство. Тъй като сведенията за мъжкото облекло от този период могат да бъдат още допълвани и изяснявани, а за женското са съвсем оскъдни, в представената статия ще се спрем на това мнение. Ще бъдат анализирани подробно всички рисунки в Изборника, съдържащи светски костюми, и съответните изображения ще бъдат поставени в контекста на българските, руски и византийски паметници от ранното средновековие.

Както е известно, Изборникът е най-старият запазен препис на български сборник с преведени от гръцки текстове на разнообразни теми, чието съставителство е приписвано на цар Симеон. Българският първоизточник е датиран в интервала 913-919 г. и се приема, че е изнесен от Преслав най-рано в ср. на X и най-късно в кр. на X - нач. XI в. [Куев 1991, 35]. Според Л. Мавродинова е възможно началните листове от първата част на българския протограф да са били повредени известно време след създаването на ръкописа и затова да

са били прерисувани/преписани през втората четвърт или средата на X в., т.е. при царуването на цар Петър [Мавродинова 1991, 126]. Приписката към първия Светославов препис съдържа датата 1073 г. и го адресира към руския княз Светослав Ярославич Киевски. Специалистите считат както текста, така и украсата на преписа за точно копие на оригинала. Съществува дори теза, според която Изборникът всъщност е преадресиран оригинал, в който името на цар Симеон е изстъргано и отгоре е изписано името на руския княз [Гагова 2010, с. 73, 98-99].

Небеизвестната ктиторска миниатюра показва мъж, жена, дете и няколко придружители – синове или свита. Тя е нарисувана на различен пергамент и е с различно качество от останалите в ръкописа. Съществуват две тези за това изображение. Според първата е представено семейството на Светослав, в съзвучие с текста на приписката [Иванова-Мавродинова 1968, 99; Мавродинова 1991, 114; Гагова 2010, 73, 98-99; Стойков 2021, 20, 27, 48, 270]. Примитивната (спрямо останалите миниатюри) изработка се обяснява с неумението на кописта да рисува без образец. Според втората теза представено е „българско болярско, ако не и самото царско семейство от началото на X в.“ [Хрисимов Петров 2012, 97]; „портрет на владетелското семейство, отразяващ българската действителност от X в.“ [Милтенова 2018]; миниатюрата, както и всичко останало в ръкописа, е буквално копие на протографа [Хрисимов 2013, 176]. В този случай несъвършенствата ѝ биха могли да се отдадат на евентуални повреди по първообраза. Но известно противоречие идва от обстоятелството, че няма практика ктиторът на представителен ръкопис да поръча не свой портрет, а изображение на друго лице [Гагова 2010, 76]; съответно копиране на старото дарителско изображение в преадресирано изделие би било също толкова странно.

И така, мненията се разделят между това, че ктиорската миниатюра изобразява или руски благородници (респективно руски реалии) от втората половина на XI в., или български благородници / български реалии от X в. Какво може да се извлече като информация в това отношение от самите портрети на базата на изобразените костюми и реалии?

Ктиорът носи особена кожена шапка с двуцветна околожка (вероятно с обърнат нагоре натилник, тип ушанка) (фиг. 1)¹. Наметнат е с хламида, закопчана на дясното рамо по византийски маниер. Могат да се посочат руски аналози от XI в. на този костюм. По подобен, но значително по-пищен начин е изобразен Ярополк, племенник на Светослав, в т. нар. Кодекс на Гертруда от 1078-1087 г. (фиг. 2)². На миниатюра на лист 10v Ярополк получава от Христос корона с полукръгло текстилно дъно, обсипана с бисери и скъпоценни камъни; богато украсената и подплатена с кожи хламида е закопчана на дясното му рамо. Очевидно и в двата случая е следван византийският образец, като само украсата за глава е нетипична, с високо текстилно дъно. Семплото облекло на ктиора от Изборника може да се обясни с това, че Светослав, за разлика от Ярополк, не е бил провъзгласяван за владетел от папата. Хламидов костюм и кожена шапка (различна от тази на Светослав) носи и княз Ярослав Новгородски на портрет в църквата Спас-Нередици от 1198 г.³, така че облеклото спокойно може да се приеме за ранен представител на устойчива руска традиция.

фиг. 1. Ктиорът от Светославовия Изборник. Вляво – репродукция по [Морозов 1880]; вдясно – реконструкция на Жасмин Първанов.

фиг. 2. Ярополк и Кунигунда пред Христос, Кодекс на Гертруда, лист 10v.

¹ Интересна експериментална реконструкция може да се види в също в сайта на колегите от Kram Szepczace Kruki <<https://szepczacekruki.pl/en/viking-replica-jewelry-slavic/reconstruction-of-the-cap-izbornik/>> (достъп 18.10.2021)

² Датирание по [Spatharakis 1976, 39-42]. Източник на репродукциите от Кодекса на Гертруда: <<https://www.librideipatriarchi.it/en/books/egberts-psalter-codex-gertrudianus/>>, достъп 28.09.2021

³ Идентификация и датирание по [Кондаков 1906, 42]

Ако се търси „българско“ обяснение за разликите в портретите на ктиора от Изборника и Ярополк, то в полза на тезата за архаичност на рисунката от Изборника може да се посочи широката златна панделка, с която е завързано наметалото на ктиора. С такива са завързани наметалата на ктиорите от луксозната Библия на Лъв (Vat.Reg.Gr.I), датирана в края на IX- първата половина на X в. [Spatharakis 1976, 7-14]. Ако става дума за български владетел, предвид авторството на сборника това следва да бъде Симеон

фиг. 3. Свети Борис, Учително евангелие. Репродукция и възстановка по А. Стойков [Стойков 2021, 70].

и то през периода, в който вече носи титлата цар. В този случай изключително смущаващ е недостигът на властови символи: пурпурно наметало с таблони, червени ботуши и особено липсата на короната с пропендули, известна от печатите му. Остава възможността Светославовият сборник да е преписан не непосредствено от Симеоновия, а от негово украсено копие (тезата за такива копия е изказана от Н. Мавродинов [Мавродинов 1955, 32-34]⁴, съдържащо не-царски ктиторски портрети. Хламидов костюм трябва да е употребяван от българската аристокрация скоро след покръстването, след като според Клиторология на Филотей от 899 г. българските пратеници в Константинопол биват приемани в собствените им хламиди [ГИБИ 1961, 121-128]. Като аргумент в полза на тази теза може да се посочи миниатюрата със „свети Борис“ в Учителното евангелие, където е изобразена фигура също в хламидов костюм и с шапка, на практика еднаква с тази от Светославовия сборник, но предадена с повече подробности и украса (фиг. 3). Смята се, че е изобразен бащата на Симеон Борис-Михаил, според Г. Атанасов представен с кесарски инсигнии [Атанасов 1999, 57-62]. Изобразеното украшение за глава включва диадема с голям челен скъпоценен камък, поставена върху полукръгла шапка с две космати „туфи“ отстрани. Двете изображения биха могли да представят една и съща българска реалия (т.е. аристократична мъжка шапка с кожен натилник /наушници), допълнена при княза със скъпоценен венец.

Проблемът е, че изображението в Учителното евангелие също е обект на разногласия. Традиционно се приема, че става дума за копие от XII

⁴ Според него обаче особеностите на стила на украсата предполагат, че българското копие е от третата четвърт на X в., което на свой ред противоречи на архаичните елементи в облеклото както на главният ктитор, така и на придружителите му.

в. на български оригинал [Мавродинов 1955, 29-32, с цитиране на литература; Николова, Косева-Тотева 2018], евентуално с известно „осъвременяване“ на инсигниите [Атанасов 1999, 60]. В проучване на Н. Гагова е направено предположението, че не само Светославовият Изборник, но също сборникът „Небеса“, Иполитовият сборник и Учителното евангелие са оригинали от Преславската библиотека, пренесени в Константинопол заедно с други съкровища след превземането на столицата от Йоан Цимисхи и по-късно пренесени в Киев по повод брака на княз Владимир с византийската принцеса Ана. Авторката изтъква, че изображеният в Учителното евангелие мъж е твърде млад, за да бъде Борис-Михаил, и че са на лице прилики в лицата от Учителното евангелие и Иполитовия сборник. Тя допуска, че става дума за една и съща личност, живяла през X в., и предлага идентификация с цар Петър или Борис II [Гагова 2010, 75]⁵. Тезата изобщо за българския произход на изображенията със „свети Борис“ е подлагана на критики от серия учени. Алтернативната идентификация е с руския принц Борис-Роман, загинал млад и канонизиран заедно с брат си Глеб при управлението на Ярослав Мъдри (1019-1054) (Борис и Глеб са първите руски светци и базата на руския „династичен култ“). Най-актуалният труд с разглеждане на мнения по темата за самоличността на Борис от Учителното евангелие е на А. Стойков [Стойков 2021]. Авторът привежда някои стари аргументи (младостта на изображението, нетипичните властови символи, липсата на титла в надписа) и някои нови (мъченическият вместо владетелски кръст и мощехранителницата вместо модел на църква) в ръцете на изображението светец. Действително част от тези съображения не могат да бъдат пренебрегнати. Повечето от тях по същество оборват и идентификацията с Петър или Борис II. В противоречие с мненията на Г. Атанасов и А. Николова, А. Стойков счита шапката от миниатюрата в Учителното евангелие за типичен руски калпак с пришити три челни плочки от диадема, но все пак посочва, че в иконографията на Борис-Роман тя няма аналог [Ibidem, 68-70]⁶. Ако предложената идентификация е вярна, то в Светославовия препис от 1073 г. е изобразен именно Светослав, а в Учителното евангелие век по-късно и с по-голямо майсторство е изобразен чичо му в еднакъв по тип, но

⁵ Изображението в Иполитовия сборник също носи надпис „Свети Борис“, разчетен през 2009 г. [Николова, Косева-Тотева 2018, 344].

⁶ Лично според мен диадемата всъщност изглежда именно като плътен обръч с единична челна плочка, частично закрит от вдигнатия натилник на шапката.

по-пищен костюм. Същият чичо е изобразен отново в Иполитовия сборник, този път без диадема и с различна шапка, с непрекъсната космата окололожка. В този случай за български реалии може да се говори единствено, ако по някаква причина в руския двор наред с местната и византийската е установена и българска мода.

В тази връзка трябва да се обърне внимание върху един детайл от ранната иконография на Борис и Глеб. По единодушно мнение на изследователите шапките са единственият по-специфичен детайл в иначе византийското им по тип облекло. На най-старите им изображения има два вида шапки – полукръгли, с космата окололожка, и високи, конични, със скосен връх⁷. Шапките с космати окололожки са достатъчно типични за средновековното руско изкуство, но те се свързват и с българите от X-XI в., както свидетелства миниатюрата в Менология на Василий II.

Момчето и придружителите на ктитора са облечени еднакво. На главите са с високи калпаци с по едно вдигнато „ухо“ отстрани⁸. Горните дрехи са дълги, с разрез до кръста, висящи яки и нагръдни ширити. Препасани са колани с вертикални ремъци.

Ако се търсят руски съответствия от епохата, високите калпаци са без точен паралел; нагръдните ширити често се асоциират с руския костюм, но встрани от Изборника този тип закопчаване се появява в руски изображения по-късно, чак в XIV-XV в. Коланът с вертикални ремъци, на свой ред, не стои толкова изолирано. Първият портрет на Ярополк в Кодекса на Гертруда (f. 5v) (фиг. 4) го показва в предполагаемо руски владетелски костюм – корона с висока шапка (според Кондаков руските княжески шапки са „варваризиран“ вариант на византийските аристократични шапки [Кондаков 1906, 40, 90], и дреха, украсена с текстил, който се интерпретира като нетипичен по вид лорос [Spatharakis 1976, 39] или декорация на доколеничен разрез [Кондаков 1906, 15, 100]. Съществува обаче и трета възможна интерпретация. Подпоясната украса е нарисувана встрани от нагръдната, което би могло да се тълкува и като

⁷ Вторите са ясно видими на стенописите в Милешево от 1234 г., където изображенията им вероятно са правени по образец от руски икони [Косева 2015, 598-597]).

⁸ Н. Хрисимов [Хрисимов 2013, 121] определя шапката на малкото момче като еднаква с тази на баща му, но формата и цветовете ѝ съответстват повече на тези на придружителите. Пак там високите шапки са оприличени на сасанидски кулах. Без да се оспорва възможният сасанидски произход, в детайлите си шапките от Изборника все пак са твърде специфични.

фиг. 4 . Ярополк и Гертруда пред свети Петър, Кодекс на Гертруда, лист 5v.

дреха с централен допоясен разрез в комбинация с колан с два странични ремъка. В този вид облеклото показва връзка с изображението от Светославовия сборник. Освен в портрета на Ярополк (където все пак са налични повече от едно тълкования), вертикални ремъци са изобразени и на една от най-старите запазени икони на светците Борис и Глеб, съхранявана в Киев и датирана в края на XII - началото на XIII в. или в края на XIII в. [Евсеева, Кочетков, Сергеев 1983; Членова 2011]. На същата икона хламидите на братята са украсени с панделки, подобно тази на главния ктитор на Изборника, а в шапките им с известни уговорки могат да се открият дори атрофиралите странични „туфи“ на неговата шапка (фиг. 5)⁹. Тъй като става дума за светци, наличието на архаични елементи в облеклото е естествено.

Търсейки паралели в българска среда, при шапките отново няма такива, но е очебийна приликата с кафтаните от Менология на Василий II – яката с висящи краища, ширитите на гърдите, централният разрез до кръста. Съществуват и не толкова преки, но достатъчно близки аналози в лицето на плочката от Евксиноград и изображението на българи в Мадридския Скилица. Разликата с дрехата в Изборника е в дължината на полата, което може да се дължи на отстоянието във

⁹ Източник на репродукциите: <<https://rublev-museum.livejournal.com/139344.html>>, достъп 28.09.2021

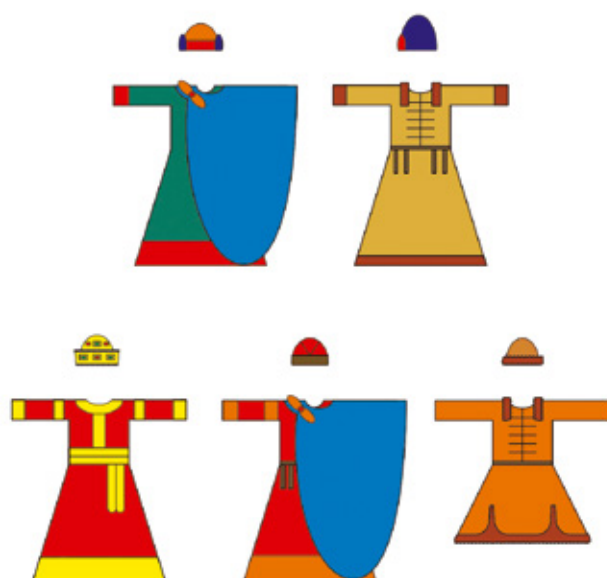

фиг. 5. Свети Борис и Греб. Икона от Киев, XII-XIII в. Долу: детайл от шапката на свети Борис.

времето. В Менологията поне един от българските кафтани е представен като луксозен [Атанасов 1999, 198]. Що се отнася до коланите с вертикални ремъци, такива са употребявани от българите от езическия период, а според някои данни и през X в. [Инкова 2004; Минаева 2012, 49-66].

И така, облеклото на ктигорите-мъже от Светославовия сборник се вписва удачно в руски контекст, като са налични следните особени елементи:

– шапката на главния ктигор, откриваща точно съответствие единствено при енигматичния Борис от Учителното евангелие;

фиг. 6. Мъжките ктигорски облекла от Светославовия Изборник, съпоставени с руски (Кодекса на Гертруда, иконата от Киев) и български (Менология на Василий II) от X-XI в.

– шапките на синовете / придружителите му, които нямат достъчно сигурни съвременни паралели;

– кафтаните с нагръдни ширити, които по-скоро се свързват с българите от Първото царство (фиг. 6).

Друга интересна особеност е, че най-преки съответствия костюмните елементи от Изборника срещат в ранно изображение на Борис и Глеб. Двамата светци са посочени в източниците като синове на княз Владимир „от болгарыни“¹⁰ и с царски произход. Н. Гагова разглежда хипотезата, че те са деца на християнската съпруга на Владимир Ана, която, освен роднина на ромейския император, е кръвно свързана и с българското царско семейство. С това се обяснява както организираното пренасяне на български книги от Константинопол в Рус по повод сватбата ѝ, така и кръщаването на сина ѝ Борис-Роман (имената на последните български владетели) [Гагова 2010, 48-53]. В светлината на подобна теза напълно е възможно, освен ромейска мода, в костюма в руския двор по времето на Ана да са усвоени/съхранени елементи и от българска такава. В този случай първите иконографски изображения на Борис и Глеб и рисунката в Светославовия сборник носят български реалии, независимо дали съвре-

¹⁰ По „Повесть Временных лет“, превод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова, Санкт-Петербург, 2012, 980, ел. вариант на <https://imwerden.de/pdf/povest_vremennykh_let_2012.pdf> (достъп 12.11.2021).

фиг. 7. Ктиторска процесия от Киевския събор. Източник: <<https://st-sophia.org.ua/uk/muzeyi/sofijskij-muzej/mozayiki-freski/>>, достъп 28.09.2021

менни на тях или архаични. Ролята на такива реални в портрет на Светослав би била да подчертае връзката му със светите чичовци, а може би дори и тази с неговия предтеча и съименник, превзел през 968 г. българската столица Преслав.

Ктиторката е забрадена с бял воал, покриващ и шията, с един висящ край отстрани на лицето. Върху този воал според някои изследователи тя носи калпак, еднакъв с тези на младежите отзад [Кондаков 1906, 41; Каминская 1977, 87, рис.140]¹¹. Въпросният калпак не е нарисуван много убедително върху главата и може да се допусне, че принадлежи на друга фигура, стояща отзад. Такова изобразяване обаче би било твърде странно за ктиторска миниатюра, където всички образи са предполагаемо портретни. Жената е облечена в две туники – една дълга, с тесни ръкави, и втора по-къса, с широки ръкави и украса при врата и полите. Ако приемем, че е изобразена руска княгиня от XI в., могат да се предложат два

¹¹ При [Хрисимов 2013, 163] са изказани известни резерви към това тълкуване и се посочва, че трудно може да се открие друго подобно изображение на жена от византийския кръг.

близки във времето източника на изобразителен материал за сравнение:

– Кодексът на Гертруда. Самата Гертруда, майка на Ярополк Изяславич, е изобразена коленичила в краката на Св. Петър на лист 5v. Детайлите при главата не са добре запазени; торсът е загърнат със скъпоценна мантия, дивитисион с широки ръкави и наръкавници върху тях; обувките са червени (фиг. 4). Снахата на Гертруда, Кунигунда-Ирина, на миниатюра 10v получава корона от Христос¹². Главата на княгинята е увита с бяла кърпа на цветни ивици, която минава и под брадата ѝ. Под тази кърпа се подава богато апликирана с бисери и скъпоценни камъни полукръгла шапчица. Княгинята носи също мантия и туника в тон с тези на съпруга си, вероятно и лорос (фиг. 2).

¹² Приема се, че тя е изобразена два пъти – веднъж на миниатюрата със свети Петър, облечена по-пищно от съпруга си, и втори път на тази с Христос [Кондаков 1906, 11-16]. Костюмът на жената зад Ярополк на първата миниатюра обаче предава точно лоросния костюм на византийска императрица, което е причина и за идентифицирането ѝ като света Ирина вместо като Кунигунда при [Spatharakis 1976, 43]. Тази теза действително изглежда по-правдоподобна.

фиг. 8. Женското киторско облекло от Светославовия Изборник, съпоставено с такива от Кодекса на Гертруда и Киевския събор.

фиг. 9. Български ранносредновековни женски изображения. Вляво: надгробен камък от Плиска; вдясно – релеф от Нова Загора.

– фреските в Киевския събор „Св. София“, построен според източниците в 1017 или в 1037 г., при княз Владимир, покръстител на Рус, или при сина му Ярослав Мъдри. Двамата са съответно дядо и баща на Светослав от едноименния сборник. Фреските са изпълнени от константинополски майстори и са уникални със своите сюжети, сред които са включени представления на хиподрума в Константинопол и коронация на владетелка. Поводът е вече споменатата сватба на княз Владимир за ромейската принцеса Ана [Никитенко, Семенцова 1996]. Частично е запазен групов портрет на княжеско семейство. Съществуват различни версии не само за идентификацията на тези фигури, но дори и за пола им¹³. Три от тях но-

¹³ Различни идентификации са предложени в сайтовете на музея: <<https://st-sophia.org.ua/uk/muzeyi/sofijskij-muzej/mozayiki-freski/>> и <http://sofiyskiy-sobor.polnaya.info/freski_sofiyskogo_sobora.shtml>, достъп 13.08. 2021

сят ромейски хламиди и бели шапки. Четвъртата, определяна почти единодушно като женска, е облечена в рокля с тесни ръкави и централна ивица украса. Главата ѝ е покрита с бяла кърпа, чиито краища падат пред гърдите. На челото се различава арковидна апликация или част от декорирана шапка, подобна на тази на Кунигунда (фиг. 7).

Повтарящото се бяло текстилно забраждане, скриващо изцяло косата, явно е приемливо за жена от руското княжеско семейство. Нетипичен е високият калпак (ако той действително е носен от жената). Следващите сведения за високи кожени шапки в руския женски костюм са от XV в. [Каминская 1977, 95]. Липсват запазени руски съответствия и в облеклото за торса (фиг. 8).

Български паралели в облеклото на киторката е значително по-трудно да бъдат приведени поради липсата на толкова добре запазени изображения. На практика единственото, което може да се приеме за портретно, е графит от надгробна плоча, представящ предполагаемо Ана, дъщерята на княз Борис-Михаил [Хрисимов 2013, 159-164].

Жената носи непрепасана права дреха с тесни дълги ръкави, ушита от пъстър плат. Вълнообразните линии около лицето ѝ може би са кичури коса или висулки от накит, но в областта на главата камъкът е счупен и не може да се каже със сигурност. Второто запазено изображение е също върху камък – релеф с изображение на музикантка, открит край Нова Загора. Единствената женска (и изобщо човешка) фигура върху тези плочи е запазена само до кръста и е гола; на главата си носи трапецовидна шапка, а косата ѝ пада около лицето на два къдрави кичура. Късите кичури може би маркират един и същ вид прическа с тази на Ана, но видимо и двата образа нямат никаква връзка с портрета в Изборника (фиг. 9)¹⁴. При

¹⁴ Снимката с надгробния камък ми бе любезно

фиг. 10. Женското ктиторско облекло от Светославовия Изборник, съпоставено с такива от византийски манускрипти X-XI в.: Ирина Габра, Leningrad cod.gr.291; света Тесалоникия, Менология на Василий II.

това датирането на каменните плочи и капители от региона на Стара и Нова Загора варира в не по-малко широки граници от това на Изборника, макар специалистите да са единодушни, че изработката им е дело на едно и също местно ателие. Н. Мавродинов счита релефите за части от олтарна преграда, създадени в средата-третата четвърт на X в. като продължение на преславската скулптурна школа [Мавродинов 2013, 282-288]. Д. Янков ги определя като по-късни, от втората четвърт на XI до началото на XII в. [Янков 2001, 86], но също приема, че са продължител на традициите от преславската школа и дори че олицетворяват „липсващо звено“ между изображения от Преслав и Охрид. Според други мнения, обобщени при [Иванов, Минкова 2008] плочите могат да са дори от периода преди покръстването.

От археологически данни е известно, че през IX - първата половина на X в. българките носят диадеми-обръч (подобни на торква) [Григоров 2007, 76-80]. След покръстването тези обръчи постепенно се подменят от по-люксовия прочел-

ник (лента от обикновен или скъп текстил, към която са пришити апликации в областта на челото). Най-ранният български прочелник е датиран X-XI в. и произхожда от християнския некропол до Източната порта във Външния град на Плиска; положен е върху челото на 2-3 годишно дете [Григоров 2007, 77]. Находките се свързват с обичая погребение-сватба, т.е. накитът и в двете си форми се приема за невестински. Откритата тъкан по една от торквите от Долни Луковит-1 показва, че поне в част от случаите те са носени върху покривало. Ктиторката от Изборника, макар и забрадена, не носи накит върху покривалото. На базата на етнографски и езикови белези някои автори приемат, че от Първото Българско царство датират началните фази на определени невестински забраждания като луб, каица и сокай [Николова 1980, Николова 1991, с посочване на литература]. Дори тези предположения да са верни, връзката с Изборника отново липсва.

И така, забраждането на ктиторката показва известна връзка с Рус и никаква с България; по отношение облеклото на торса съвременни паралели и от двете народности липсват. Такива обаче могат да се открият в Източната Римска империя. Туниката с широки ръкави отговоря на византийския делматикион от X-XI в. [Dawson 2016,

предоставена от д-р Н. Хрисимов; репродукция на плочата от Стара Загора - <<https://www.bg-popfolk.com/Izvestni%20kavaldzhii/index%20-%20kavali.htm>>, достъп 28.09.2021

фиг. 11. Стрелеца от Светославовия Изборник.

275-277]. Същото се отнася за полукръглата яка и пристягането в кръста. Веднъж приемайки византийски произход на дрехата, такъв лесно може да се открие и за забраждането – начинът на увиване на воала около главата, с минаване под брадата и с един край, падащ от страни на лицето, среща аналогии в Менология на Василий II (976 - 1025), където, както и в Рус, се носи върху украсена шапчица. Не е изключено и ктигорката на Изборника да носи такава (фиг. 10)¹⁵. Налага се изводът, че дамата е облечена изцяло във византийски стил и че мъжката шапка над главата ѝ е някаква форма на грешка. Византийска мода в българския аристократичен женски костюм от X в. и в руския такъв от XI в. е еднакво резонна. В случая обаче наличието ѝ слабо осветява въпроса за собствено българското женско облекло от Първото царство. Образът на ранносредновековната българка остава все така тайнствен.

¹⁵ Източник на портрета на Ирина Габра: <<https://annasrome.com/2014/08/13/the-propoloma-a-headress-of-the-zoste-patrikia-and-other-high-ranking-women-in-the-courts-of-eastern-rome/>>; източник на изображението от Менология: <http://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613> (достъп 29.09.2021)

* * *

Измежду илюстрациите в Изборника се срещат още рисунки, които имат отношение към темата. Това са антропоморфните изображения от Зодиака (Стрелец, Водолей, Дева, Близнаци), и танцуваща фигурка от л. 129 (вероятно Саломе). За зодиакалните рисунки също има различни предположения. Според едни автори рисунките са препис, но точно копиращ особеностите на оригинала [Добрев 1979, Мавродинова 1991, 123-124]. Според други рисунките са оригинални, от X в., но по времето на Светослав са дорисувани, с изключение на Стрелеца [Гагова 2010, 73].

И в двата случая може да се допусне наличие на български реалии, съответно най-малкото е необходим по-подробен анализ. Такъв обаче е възможен само при Стрелеца и Девата, тъй като свитата поза на Водолея и уврежданията по листа при Близнаците не позволяват да се коментира облекло. Фигурката на Саломе също е лошо запазена и при това твърде дребна.

Детайлно съхранено е изображението на Стрелеца (фиг. 11). Една от опорните точки на тезата за точното копиране на зодиакалните рисунки е въоръжението му – сложносъставен лък от тип, използван и от българите, и двувърха стрела. Според И. Добрев такива не са използвани нито във Византия, нито в Киевска Рус [Добрев 1979, 102]. Поне за Византия твърдението не може да се приеме за вярно, тъй като скитският лък е бил познат в гръко-римските области още от Античността [Колиас 2012, 245-247]. Л. Мавродинова обръща внимание, че костюмът и прическата на Стрелеца са персийски и отвеждат към паметници от IX в. [Мавродинова 1991, 123-124]. Най-характерна в костюма е полата на горната дреха, разделена на отделни овални части. Този тип пола се среща при аристократични дрехи от Сасанидски Иран от IV в. и от късната античност се използва в християнското изкуство за обозначаване на източни персонажи, като например библейските влъхви [Яценко 2006, 296, рис. 157-40, 157-41; 163; 309-310, рис.173]. Вероятно не е случайно, че с подобни, но по-слабо изразени овали е жълтият „национален“ кафтан от известната миниатюра с българи, избиващи християни, в Менология на Василий II. Възможно е този кафтан да се явява късна разновидност на старата иранска дреха¹⁶. Мотивът с полата от три овални части обаче се запазва в изкуството на византийския свят поне до X-XI в., защото такива дрехи са нарисувани в Менология

¹⁶ Сасанидският произход на тази пола е посочен и от Н. Хрисимов [Хрисимов 2012, 126]

фиг. 12. Фигури в персийски костюми от Менология на Василий II: пророк Даниил; мелитински палач; българин.

както за изобразяване на библейски персонажи, така и при илюстриране жития на светци, които трудно могат да се свържат с Изтока¹⁷ (фиг. 12). С подобни дрехи са и сражаващите се персонажи с животински маски (вероятно изобразяващи варвари) от вече споменатите фрески с увеселения в Киевския събор. Съответно напълно е възможно изображението на Стрелеца да е дословно копирано от оригинала, но трудно биха могли да му се припишат етнически характеристики, български или други.

Девата е нарисувана до кръста; на главата си носи венец или стилизирана корона, а на врата яка; ръкавите ѝ са къси, дрехата вероятно е притегната. Доколкото може да се прецени, в подобна дреха е облечена и Саломе. Яката (манакион?) и особено къдравите коси напомнят за някои женски фигурки от Хлудовския псалтир (фиг. 13)¹⁸.

¹⁷ Персийски костюми носят мъчителите на светци като Фауста, Александър Римски и Тесалоникия, които според житията си са живели съответно в Кизик (провинция Мизия), Пидна и Амфиполис (провинция Македония). В някои случаи полата е стилизирана и може би поради неразбиране е показана като туника с подпъхнати в колана краища.

¹⁸ Източник на репродукцията на Девата: <<https://sesdiva.eu/virtualni-stai/srednovekovni-pismeni-pametnici/item/25-simeonov-svetoslavov-sbornik-bg>>

При тях обаче косите са дълги и падат до кръста, докато косата на рисунката в Изборника е разделена на четири къси къдрици или плитки, падащи от страни на лицето. По това тя наподобява прическата както на Ана от надгробния кръст в Преслав, така и на музикантката от плочата в Нова Загора. Ако се приеме ранно датиране на новозагорския релеф и точно копиране на рисунката с Девата, то възможно е да е съществувала българска женска прическа от IX-X в. с две или повече къси къдрици (или по-вероятно плитки), обграждащи лицето. Предвид идентификацията на трите образа, тази прическа би трябвало да е носена от неомъжени жени. Нещо повече – шапката на жената от Стара Загора, със силует на обърнат пресечен конус също наподобява червения венец на Девата. Тези шапки също биха могли да са реални от IX-X в., носена от девойки, успоредно с диадемите и прочелниците, които са атрибут на невестите (фиг. 14). Засега обаче подобни предположения остават в сферата на спекулациите.

достъп 29.09.2021; репродукции от Хлудовския псалтир ми бяха любезно предоставени от Олег Козленко. Приликата на зодиакалните изображения от Изборника и илюстрациите от византийски псалтири от IX в., вкл. Хлудовския псалтир, е посочена и от Л. Мавродинова [Мавродинова 1991, 123]

фиг. 13. Рисунка на Девата от Светославовия Изборник, съпоставена с изображение от Хлудовския псалтир.

фиг. 14. Предполагаеми раннобългарски женски забраждания: трапецовидна шапка; диадема-обръч; прочелник.

В заключение, колкото и ценен източник на информация да е Светославовият Изборник сам по себе си, по отношение на българското светско средновековно облекло той е слабо информативен. В ктиторската миниатюра, двата главни персонажа са облечени по византийски маниер, като става дума за аристократични, а не за владетелски костюми. Усвояването на византийска мода при висшата аристокрация е еднакво характерно за България и за Рус след покръстването. За българска реалия могат да се приемат кафтаните на останалите мъжки персонажи, но само защото те са известни и от други изображения. На тази

база, но с много по-малка степен на сигурност, за българска може да се счита особената шапка с вдигнат натилник, атрибут на ранните изображения на св. Борис-Роман; останалите изобразени калпаци е по-вероятно да са руски. Зодиакалните рисунки са условни. Единствено тази на Девата евентуално може да бъде отправна точка при изучаване ранносредновековните български женски украси за глава. Във всички случаи е необходима съпоставка с много по-голям брой изображения и артефакти, както и разширен кръг допълнителни проучвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Dawson 2016:** T. Dawson, *By the Emperor's Hand: Military Dress and Court Regalia in the Later Romano-Byzantine Empire*. S. Yorkshire, 2016. Kindle Edition.
- Spatharakis 1976:** I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*. Leiden, 1976
- Атанасов 1999:** Г. Атанасов, *Инсигниите на средновековните български владетели*. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999
- Гагова 2010:** Н. Гагова, *Владетели и книги*. Участието на южнославянския владетел в производството и употребата на книги през Средновековието (IX–XV в.): рецепцията на византийския модел. София, 2010
- ГИБИ 1961:** ГИБИ, т. IV. София, 1961
- Добрев 1979:** И. Добрев, *Редът на зодиакалните знаци в Изборника от 1073 г.*, Старобългарска литература, 5. София, 1979, 101-106
- Евсеева, Кочетков, Сергеев 1983:** Л. Евсеева, И. Кочетков, В. Сергеев, *Живопись древней Твери*. Москва, 1983. № 1
- Иванов, Минкова 2008:** И. Иванов, Мариана Минкова, *Още веднъж за средновековните каменни релефи от Стара Загора*, Известия на Старозагорския исторически музей. Том III. Стара Загора, 2008, 177-185
- Иванова-Мавродинова 1968:** В. Иванова-Мавродинова, *За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа*, Преслав, 1/ 1968. София, 80-124
- Инкова 2004:** М. Инкова, *Проблемът за коланите с вертикални ремъци през християнския период на Първото българско царство*, Преслав, 6 /2004. София, 196-211
- Каминская 1977:** Н. М. Каминская, *История костюма*. Москва, 1977
- Колиас 2012:** Т. Колиас, *Византийски оръжия*. Принос към византийското оръжейно изкуство (от неговото начало / края на IV в. – до латинското нашествие / 1204 г.). Велико Търново, 2012
- Кондаков 1906:** Н. П. Кондаков, *Изображения руской княжеской семьи в миниатюрах XI века*. Санкт Петербург, 1906
- Косева 2015:** Д. Косева, *Стенописни изображения на светците Борис и Глеб от времето на Второто българско царство*, Търновска книжовна школа, Т. 10, В. Търново, 2015, 593-605
- Куев 1991:** К. Куев, *Поява и разпространение на Симеоновия сборник*, Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 1: Изследвания и текст. София, 1991, 34-98
- Мавродинов 1955:** Н. Мавродинов, *Връзките между българското и руското изкуство*. София, 1955
- Мавродинов 2013:** Н. Мавродинов, *Старобългарското изкуство*. Изкуството на Първото българско царство. София, 2013
- Мавродинова 1991:** Л. Мавродинова, *Украсата на Светославовия изборник от 1073 г.*, Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 1: Изследвания и текст. София, 1991, 113-127
- Милтенова 2018:** А. Милтенова, *Симеонов (Светославов) сборник*, *Виртуален музей на писмената култура във връзка със социалната, културната, идеологическата и религиозната среда и отношенията между южните и източните славяни през вековете от XI до началото на XX век*. <<https://sesdiva.eu/virtualni-stai/srednovkovni-pismeni-pametnici/item/25-simeonov-svetoslavov-sbornik-bg>> (достъп 13.08.2021)
- Минаева 2012:** О. Минаева, *Български паралели на източните находки на металопластиката от Бирка*. Bulgarian parallels to Oriental finds of Metalwork from Birka.in Bulgarian and English. Пловдив, 2012
- Морозов 1880:** *Изборник великого князя Святослава Ярославовича 1073 года* (С предисл. Геннадия Карпова). Иждивением Т.С. Морозова. Санкт-Петербург, 1880
- Никитенко, Семенцова 1996:** Н. Никитенко, Р. Семенцова, *Триумфалният фресков цикъл в кулите на църквата „Св. София“ в Киев*, Археология, 1/1996, Велико Търново, 1996, 49-54

Николова, Косева-Тотева 2018: А. Николова, Д. Косева-Тотева, Свети Борис, но кой? (Отново за изображението към Учителното евангелие на Костантин Преславски в Синод.262 и датировката на ръкописа), Преславска книжовна школа, Т. 18. Шумен, 2018, 342 - 354

Стойков 2021: А. Стойков, Легендата Борис. Русе, 2021

Хрисимов 2013: Н. Хрисимов, Всекидневието в Първото българско царство (по писмени и археологически данни). Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „Доктор“. Велико Търново, 2013

Хрисимов Петров 2012: Н. Хрисимов, М. Петров, Данни за мъжкото облекло от периода на Първото българско царство. Дриновски сборник, т. 5. Харков – София, 2012, 94 – 111

Членова 2011: Л. Г. Членова, Древнерусская икона XIII в. „Борис и Глеб“ из Киевского музея русского искусства. – Блог научного коллектива Музея имени Андрея Рублева. <<https://rublev-museum.livejournal.com/139344.html>> (достъп 13.08.2021)

Янков 2001: Д. Янков, Средновековните каменни релефи от Стара Загора, Везни, 8/2001. София, 85-88

Яценко 2006: С. А. Яценко, Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). Москва, 2006

SVETOSLAV'S FLORILEGIUM OF 1073 AS A SOURCE OF INFORMATION ABOUT EARLY-MEDIEVAL BULGARIAN SECULAR COSTUME

Summary

Svetoslav's Florilegium is the oldest preserved copy of a Bulgarian collection of translated Greek texts on various topics believed to have been compiled by Tsar Simeon. The Bulgarian protograph has been dated to 913 – 919 and it is accepted that it was brought out of Preslav in the middle of the 10th century at the earliest or at the end of the 10th century or the beginning of the 11th century at the latest. A special inscription dates Svetoslav's copy to 1073 but there is also a hypothesis that this is an earlier Bulgarian manuscript readdressed to the Russian Knyaz Svetoslav Yaroslavich.

Some researchers recognize Bulgarian realia in the illustrations. As the information on the Bulgarian male clothing in this period may be additionally supplemented and clarified and the information on female clothing is very scarce, these ideas are analyzed in detail in the presented article. Secular costumes are depicted in the ktetors' portraits and in some Zodiac drawings in the Florilegium. Opinions are divided as to whether the ktetor's miniature drawing depicts Russian nobles (respectively Russian realia) from the second half of the 11th century or Bulgarian nobles / Bulgarian realia from the 10th century. In a similar manner, the Zodiac drawings are said to be exact copies of the original's characteristics or originals from the 10th century which were completed with additional drawings at the time of Svetoslav.

The main ktetor in the group portrait is dressed in Byzantine chlamys, worn both in Bulgaria and in Kievan Rus' after the conversion to Christianity, and wears a hat with a furry brim. He cannot be Tsar Simeon as at the time in which the protograph was made the same was already titled 'tsar' and wore a crown. The hat has parallels in the miniatures in the Didactic gospels and the Hippolytus' collection but various scientists recognize in them either Bulgarian knyaze or the Russian saint Boris, brother of Gleb. With much higher certainty Bulgarian realia are recognized in the costumes of the ktetor's retinue. The

men and the little boy wear belts with vertical straps and kaftans with cords at the breasts, used in Bulgaria, which are not typical for Kievan Rus' in this period.

It is interesting to note that part of the male costume elements in the Florilegium have parallels in the early iconography of the Russian saints Boris and Gleb. They are mentioned in the sources as sons of Knyaz Vladimir born "by a *bolgariny*" of royal descent. There is a hypothesis that they are the children of the Christian wife of Vladimir, Ana, who, besides being a relative of the Byzantine emperor, is a blood relative of the Bulgarian royal family. Having this in mind, it is not impossible that both Byzantine and Bulgarian fashions influenced the clothing style in the Russian court after the conversion to Christianity.

The female ktetor is dressed as a Byzantine aristocrat. The Byzantine fashion in the Bulgarian aristocratic female costume from the 10th century and the Russian one from the 11th century is equally relevant.

Among the anthropomorphic Zodiac drawings, analysis is possible only for Sagittarius and Virgo as the folded position of Aquarius and the damage on the sheet of Gemini does not allow comment on the clothing. Sagittarius is armed with a complex bow and a two-pronged arrow and his costume is similar to ones in Persian monuments from the 9th century. This type of clothing, however, was at first used in Christian art to designate Eastern characters and in the 10th and 11th century – generally exotic characters, therefore it is difficult to attribute ethnic characteristics to it.

The Virgo is depicted with a peculiar hairstyle and hat which have their equivalents in early Bulgarian drawings. It can be assumed that in the 9th and 10th centuries unmarried Bulgarian women wore trapezium-shaped hats and several short locks of hair or braids framed their faces. For now, however, such suppositions are in the field of speculations.